OVERZICHT VAN DE HOOGERE BURGERSCHOLEN EN BURGERSCHOLEN BIJ HET EINDE VAN 1868.

*Ook naar aanleiding van het bij de behandeling der Staatsbegrooting voor
1869 in de Staten-Generaal over middelbaar onderwijs gesprokene.*

§ 4. *Het onderwijs.*

Indien ik thans weder, even als het vorig jaar, een overzicht wilde geven van de programma's van de verschillende in werking zijnde hogere burgerscholen, zou ik noodzakelijk in herhaling moeten vervallen van veel, wat toen reeds is medegedeeld. Daar er in de regeling der bestaande scholen geen verandering van eenig belang is gekomen en de programma's der nieuw opgerichte grootendeels met die der vroeger geopende overeenkomen, zou zoodanig overzicht niets nieuws kunnen opleveren voor hen, die van mijn vorig opstel kennis genomen hebben; zij, met wie dit niet het geval is, meen ik daarheen te mogen verwijzen.

Daar ik evenwel in de volgende bladzijden eenige beschouwingen over den omvang en de richting van het onderwijs aan de hogere burgerscholen wensch mede te deelen, bepaaldelyk ook naar aanleiding van hetgeen daarover in de Staten-Generaal is gesproken, zoo komt het mij niet ondoelmatig voor hier een dergelyk normaal programma voor eene school van vijfjarigen cursus mede te deelen, als ik vroeger heb opgenomen. De letters, voor de namen der leervakken geplaatst, zijn die van art. 17 der Wet.

LEERVAKKEN.	GETAL UREN 'S WEEKS IN DE					Totaal.
	1e klasse.	2e klasse	3e klasse	4e klasse	5e klasse	
<i>a.</i> Wiskunde	7	7	7	4	4	29
<i>b.</i> Werktuigkunde, enz . . .	"	"	"	2	2	4
<i>c.</i> Natuurkunde	"	"	2	2	2	6
<i>d.</i> Scheikunde	"	"	2	2	3	7
<i>e.</i> Plant-, dier-, delfstof- en aard- kunde	2	2	1	1	2	8
<i>f.</i> Kosmographie	"	"	"	1	1	2
<i>g.</i> Staatsinstellingen	"	"	1	"	1	2
<i>h.</i> Staathuishoudkunde	"	"	"	2	1	3
<i>i.</i> Aardrykskunde	3	3	2	1	1	10
<i>k.</i> Geschiedenis	3	3	3	3	2	14
<i>p.</i> Handelswetenschappen . . .	"	"	"	2	2	4
<i>l.</i> Nederlandsche taal- en letterk	4	3	2	2	2	13
<i>m.</i> Fransche " "	4	4	3	2	2	15
<i>n.</i> Duitsche " "	4	3	3	2	2	14
<i>o.</i> Engelsche " "	"	3	3	2	2	10
<i>q.</i> Schryven	1	"	"	"	"	1
<i>r.</i> { Handteekenen	4	4	2	2	1	13
{ Rechthlyg teekenen	"	"	1	2	2	5
Praktische oefeningen in na- tuur- of scheikunde	"	"	"	2	2	4
<i>s.</i> Gymnastiek, elke klasse . .	3 uren	buiten	de ge	wone	school	uren
Totaal	32	32	32	34	34	164

Voor een paar vakken wijkt dit programma een weinig van het vroegere af. Bij nader inzien acht ik het beter, dat in alle klassen, dus ook in de 3e, onderwijs in natuurlijke historie wordt gegeven, zonder dat evenwel het totaal daarvoor bestemde getal uren wijziging behoeft te ondergaan; ik heb daarom één uur van de 4e naar de 3e klasse overgebracht. Om nogtans het getal wekelijksche les-uren, met uitzondering van de twee voor praktische oefeningen in natuur- of scheikunde bestemde uren, voor alle klassen op 32 te houden, heb ik het getal uren voor de geschiedenis in de 4e klasse met één vermeerderd en dat voor rechthlyg teekenen in de 3e met één verminderd. Meer ondervinding en nadere gedachte-wisseling hebben mij het wenschelijke van deze verschillende wijzi-ingen doen inzien (*).

Verdeelt men de vakken in eenige hoofdgroepen, dan verkrijgt men de volgende totalen:

(*) Ik herhaal hier de opmerking, die ik reeds het vorig jaar maakte, dat dit programma geen officieel karakter heeft, maar slechts mijn eigen gevoelen uitdrukt. Neemt men het gemiddelde van alle bestaande, dan komt men evenwel nagenoeg tot dezelfde uitkomst.

A. *Wis en werktuigkunde* (vak *a* en *b* van art. 17 der Wet), 33 uren 's weeks;

B. *Natuurkundige wetenschappen*, namelijk natuurkunde, scheikunde, natuurlijke historie en kosmographie (vak *c*, *d*, *e* en *f*), 23 uren 's weeks;

C. *Staats-, handels- en geschiedkundige wetenschappen*, namelijk kennis der staatsinrichting, staathuishoudkunde en statistiek, aardrijkskunde, geschiedenis en handelswetenschappen (vak *g*, *h*, *i*, *k* en *p*), 33 uren 's weeks;

D. *Taal- en letterkunde*, namelijk Nederlandsche, Fransche, Duitse en Engelsche taal en letterkunde (vak *l*, *m*, *n* en *o*), 52 uren 's weeks;

E. *Teekenen en schrijven* (vak *q* en *r*), 19 uren 's weeks;

F. *Praktische oefeningen in natuur- en scheikunde*, 4 uren 's weeks;

G. *Gymnastische oefeningen* (vak *s*), voor iederen leerling 3 uren 's weeks buiten de gewone schooluren

Toen in het Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer over het Ve Hoofdstuk der Staatsbegroting eene opmerking werd gemaakt over de eenzijdige richting van het onderwijs, heeft de Minister in zijne Memorie van Beantwoording zich op de bestaande programma's ter bestrijding van dat verwijt beroepen en doen uitkomen, dat van den tijd, gedurende welken aan scholen van vijfjarigen cursus onderwijs wordt gegeven, in ronde cijfers een derde gedeelte besteed wordt aan wis- en natuurkundige wetenschappen, een derde gedeelte aan studie van taal en letterkunde, een vijfde aan staats-, handels- en geschiedkundige wetenschappen en de overige tijd aan teekenen en schrijven. Gymnastische oefeningen, die alleen plaats hebben met het doel om uitspanning te geven, worden hier onder de eigenlijke leervakken niet medegeteld. Aan scholen van dezen aard wordt dus nagenoeg twee derde gedeelten van den tijd besteed aan andere dan wis- en natuurkundige wetenschappen, aan de scholen van driejarigen cursus, wier programma nagenoeg overeenkomt met dat van de drie laagste klassen eener volledige inrichting, wordt niet meer dan een vierde van den schooltijd aan wis- en natuurkunde gewijd.

Mocht het, na deze verklaringen van den Minister, verwondering baren, dat nogtans verscheidene leden, zoowel in de Eerste als in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, andermaal op die zoogenaamde eenzijdige richting van het onderwijs aan de hogere burgerscholen terugkwamen, niet minder had men reden zich te verwonderen over de heftige beschuldigingen, die tegen dat onder-

wijs in 't algemeen werden uitgebracht. De heer Gefken „duizelde „van al die leervakken, al die geleerdheid en verwachtte niet veel „van het geslacht, dat in die instellingen van middelbaar onderwijs „wordt opgeleid.” Volgens hem zijn „de hogere burgerscholen op „eene helling, neêrdalende tot het materialisme,” en moest gewezen worden „op het erkende ongeloof van vele leeraren.” Daaraan was volgens hem de eenzijdige richting, de verkeerde geest, waarin het onderwijs gegeven wordt, vooral in de wis- en natuurkunde, toe te schrijven. De heer van Wassenaar van Catwijk toonde zich bevreesd voor de verkeerde richting, die de tot leeraren aangestelde moderne predikanten aan het onderwijs zullen geven. Toen de Minister had opgemerkt, dat er onder de 400 leeraren niet meer dan elf (*) waren, die in dit geval verkeerden, vroeg de heer van Nispen van Sevenaer, „of het dan niet bekend is, dat het niet die elf „alleen zijn, maar een veel grooter getal, waarvan men weet, dat „zij dergelijke denkbeelden koesteren, en of het niet genoeg bekend „is, dat er eene richting in dat onderwijs is, die staat tegenover den „geloovigen Christen?” Volgens hem was het eene „genoeg bekende „zaak, waaromtrent bij niemand in het geheele land eenige twyfel „kan bestaan.” De heer J. K. van Goltstein meende, „dat het „gehalte van het middelbaar onderwijs wel iets te wenschen over- „laat en dat die opmerking door bevoegde deskundigen wordt „gedeeld. De jeugdige hersens kunnen den vloed van kundigheden, „waardoor zij overstelt worden, zich niet behoorlijk eigen maken „en loopen gevaar naar die soort van vogelen te gelijken, die de „geschiktheid bezitten om de klanken die zij hooren op te vangen „en terug te geven, zonder den zin en de beteekenis daarvan te „beseffen.”

In de Eerste Kamer was het niet beter gesteld; daar waren het vooral de heeren van Nispen van Pannerden, Hartsen en Cremers, die tegen het onderwijs aan de hogere burgerscholen bezwaren hadden. De eerste drukte de vrees uit, dat „het geloof der leerlingen „gevaar liep door de *moderne* onderwijzers;” de heer Hartsen was, „in eigen boezem voor dat middelbaar onderwijs terug gedeinsd, om- „dat hij vreesde, dat de materiele rigting er van op den weg kon „leiden tot het ontstaan van eene generatie zonder fantasie, zonder „enthousiasme en dus zonder nationalen zin.” De heer Cremers ging nog een stap verder door te waarschuwen, „dat de docenten er

(*) In § 3 heb ik van *twaalf* melding gemaakt. In December is er namelijk nog één aangesteld.

„zich toch geen genoeg uit zouden scheppen om proseliten te „maken.”

Dat het niet aan tegenspraak ontbrak behoef ik wel niet te verzekeren. Het waren, behalve den Minister, in de Tweede Kamer vooral de heeren Dam, Jonckbloet, Lenting, Moens, de Bosch Kemper, in de Eerste de heeren Smit, Sassen en van Beeck Volenhoven, die het middelbaar onderwijs trachtten vrij te spreken van die beschuldigingen. Ik zal hier niet herhalen, wat door hen daartegen werd ingebracht, maar wensch alleen te doen uitkomen, dat de meesten er op wezen, dat er geen feiten waren aan den dag gebracht, die tot bewijs konden strekken of van de materialistische richting, of van den strijd tusschen het middelbaar onderwijs en het christelyk geloof, of van de onderdrukking van den nationalen zin der jongelieden, of eindelijk van de proselitenmakerij der docenten (*); dat de grieven dus alleen op onderstellingen rustten en dat hetgeen als „algemeen bekend” genoemd werd, thans door velen voor 't eerst vernomen werd en nog bewezen moest worden. Er moest dan ook erkend worden, dat die bewijzen niet kunnen geleverd worden; zij zouden, zoo zeide men, alleen te vinden zijn in de verhalen en mededeelingen der leerlingen. De heer Saaymans Vader erkende zelfs, „dat, hoewel by hem de overtuiging gevestigd was, dat die materialistische strekking in het middelbaar „onderwijs heerscht, hij geene bewijzen had om het te kunnen „staven. Alleen wilde hij vragen: „kenschetsen zich niet velen der „jongelieden, die van het middelbaar onderwijs gebruik maken, door „eene zekere meerdere moedwilligheid? Onderscheiden zij zich door „voegzaamheid van gedragingen en eerbied voor het gezag? Hoort „men niet vaak redeneringen uit die jonge monden, waarover men „verbaasd staat? En matigen zij zich niet meermalen een regt aan „om quaestien te beslissen, die zeker ver boven hun begrip zijn?” Die vraag van den heer Saaymans Vader is door niemand beantwoord, noch in bevestigenden, noch in ontkennenden zin; het antwoord is evenwel gemakkelijk te geven. Dat er onder de tal-

(*) Alleen de heer van Nispen van Sevenaer heeft in de Tweede Kamer van een feit gesproken (*Byblad* p 519), „er zou namelijk een schriftelyk bewijs gevonden „zyn van de materialistische stellingen die daar schuilden, zeer kundige en aangeziene „mannen, die door hunne betrekkingen geroepen waren om dat te keeren, hadden „geantwoord op de klagten daarover dat men daaraan niets kon doen, want dat „het wel by de wet op het lager onderwijs, maar niet by die op het middelbaar „was verboden „Waar en wanneer dit feit heeft plaats gehad, heeft de spreker echter niet medegedeeld

rijke leerlingen der hogere burgerscholen zijn, op wier gedrag wel eens wat te zeggen valt, wie zal dat durven ontkennen? Wie zal de school, van welken aard ook, aanwijzen, waar nooit eene kleine ongeregeldheid heeft plaats gehad? Maar daarvan kan ik gerust de verzekering geven, dat de leerlingen der hogere burgerscholen, wat orde en ijver aangaat, volstrekt niet behoeven achter te staan bij die van de gymnasiën of andere scholen. Levenslustigheid en vrolijkheid zijn nog geen moedwil; ijver en belangstelling in de vakken, waarin zij onderwijs ontvangen, nog geen aanmatiging en betweterij. Ik zou wenschen die vreesachtige tegenstanders, waarvan de meesten nooit in eene hogere burgerschool zijn geweest, daar eens te mogen rondleiden, hen kennis te laten maken met de leerlingen der hogere klassen, jongens van 16 tot 18 jaren, hen den geest te leeren kennen, die onder die jongelieden heerscht en hen te doen zien, welke warme belangstelling bij de meesten wordt aangetroffen voor hunne studiën, hoe hef zij *hunne* hogere burgerschool hebben! Welk eene geheel andere opvatting zouden die heeren van ons middelbaar onderwijs krijgen! Ik twijfel geen oogenblik, of de heer Saaymans Vader zou het volkomen met mij eens zijn, dat, waanneer wij de orde en den geest, die thans nagenoeg in alle hogere burgerscholen wordt waargenomen, vergelijken met den toestand van vele gymnasien en latijnsche scholen in den tijd toen *wij zelve*n daar onderwijs ontvingen, de uitkomst niet ten gunste van het verleden zou wezen.

Veel gewicht was vooral te hechten aan de verklaringen van enkele leden (de heeren Dam, Moens, Lenting in de Tweede Kamer, de heeren Smit en Sassen in de Eerste), die door hun lidmaatschap eener Commissie van Toezicht op het middelbaar onderwijs beter dan anderen in staat waren gesteld, den geest van het onderwijs van nabij te leeren kennen. De Minister zelf, zich grondende op de ondervinding, te Haarlem en te Amsterdam opgedaan, en op de officieele rapporten van de inspecteurs, die weder jaarlijks de verslagen van de Commissien van Toezicht ontvingen, constateerde dat ook hem van die verkeerde richting niets was gebleken. Men moest derhalve feiten aanbrengen, en wilde men dit niet in het openbaar, ook officieus zou hij er gaarne kennis van nemen en de zaak behandelen met al den ernst, dien zij verdiende. Maar behalve de bovenvermelde eenigszins onbepaalde aanwijzing van den heer van Nispen van Sevenaer, bracht niemand iets te voorschijn; zeer terecht werd van den anderen kant gewezen op de onmogelijkheid om thans reeds, nu nog geen enkele dier scholen meer dan vier jaren aan den gang

was, over de vruchten en den invloed op de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der jongelieden te oordeelen. Sommigen achtten een onderzoek door de ambtenaren, in dit geval de inspecteurs, noodig (*); maar gelooven zij dan, dat de inspecteurs zoodanige herinnering, zoodanige opdracht noodig hebben om bij hun schoolbezoek na te gaan, of inderdaad het onderwijs voldoet aan de eischen der Wet? gelooven zij niet, dat, zoo wij in onze gesprekken met ingezetenen, vooral met ouders, in onze zamenkomsten met de Commissiën van Toezicht, klachten van welken aard ook vernemen, daarover door ons een onderzoek wordt ingesteld? Meenen zij niet, dat het juist het streven van de inspecteurs is om het onderwijs steeds te verbeteren en te doen beantwoorden aan de eischen, die in billijkheid kunnen gesteld worden? Ik zou verscheidene voorbeelden kunnen bijbrengen, dat de inspecteur het initiatief heeft genomen, hetzij bij de plaatselijke commissie, hetzij bij het onderwijzend personeel, wanneer het bleek, dat of de orde of het onderwijs in sommige opzichten te wenschen overlieten; slechts zelden worden door hen bepaalde klachten afgewacht. Waar klachten tot mij kwamen, heb ik steeds, na zorgvuldig onderzoek, den directeur of den betrokken leeraar daarover onderhouden; maar nog *nimmer* is tot mij eene klacht gekomen over de materialistische strekking van het onderwijs. Werd al eens in enkele particuliere gesprekken de *vrees* uitgedrukt, dat er zoodanige richting in het onderwijs was of komen zoude, nooit heeft men mij er eenig bewijs van kunnen leveren, en ik moet dus wel aannemen, dat voor zoodanige klachten of vrees geen grond bestaat, tenzij men meer geloof wil hechten aan de onderstellingen en verbeeldingskracht van enkelen, die nimmer eene hoogere burgerschool hebben gezien, dan aan de verklaringen van hen, wier plicht hen bijna dagelijks daar roept.

Het komt mij voor hier de geschikte plaats te zijn om te wijzen op eene zeer opmerkelijke zaak, namelijk dat de leden der Tweede en Eerste Kamer bij de laatste begrootingsdiscussien, waarschijnlijk zonder het zelve te weten, in dit opzicht niets nieuws hebben medegedeeld, maar slechts herhaald hebben hetgeen *voor meer dan dertig jaren* in westelyk Duitschland is gezegd en geschreven.

(*) De heer Cremers drukte in de Eerste Kamer zyne meening uit, dat zoodanig onderzoek weinig zou baten. Hy voegde er by „by het onderwijs in het algemeen „zullen, geloof ik, niet ligt de superieuren de inferieuren willen blootstellen aan „aanmerkingen.“ Waarlyk niet vleyend voor de inspecteurs, die by den aanvang hunner betrekking den eed hebben afgelegd, dat zy die naar behooren en getrouw zullen waarnemen.

Nadat reeds in het begin van de 19de eeuw op enkele plaatsen in Deutschland onder den naam van *Realschule* of *Hohere Burgerschule* inrichtingen waren verreezen, in de eerste plaats bestemd voor de nijvere klasse; — nadat in 1822, onder den Director Spilleke de koninklijke realschool te Berlijn eene geheele reorganisatie had ondergaan, en men in Pruissen de noodzakelijkheid eener algemeene regeling van dezen tak van het onderwijs had ingezien, — verscheen in 1832 eene eerste officieele instructie voor het onderwijs en de eindexamens aan de hoogere burgerscholen en realscholen in den Pruissischen Staat. Dientengevolge nam het getal dier inrichtingen in alle provincien van Pruissen aanzienlijk toe; omstreeks denzelfden tijd onderging ook dit onderwijs in verscheidene andere deutsche landen, zooals Wurtemberg, Baden, Beijeren, Saksen, Hannover, eene aanmerkelijke uitbreiding; maar tevens ontstond er ook een hevige tegenstand en strijd tegen de nieuwe instellingen. Vooral de voorstanders der gymnasiën, of zooals het heette, van het „Humanismus”, trokken te velde tegen het „Realismus” (*), dat evenwel onder de directeuren en leeraren der nieuwe inrichtingen krachtige en talentvolle verdedigers vond.

Onder de eersten moeten in de eerste plaats Günther, Thiersch en Heiland, onder de verdedigers der realscholen Nagel, Scheibert, Körner genoemd worden (†). Ik zal thans niet in bijzonderheden treden aangaande dien strijd. De verwijten, die men tot de realscholen richtte, waren geheel dezelfde als die, welke men thans bij ons verneemt. In de eerste plaats, dat de realscholen uitsluitend de materieele richting van onzen tijd vertegenwoordigden en

(*) De minder juiste naam van Realschule, dien men in Deutschland vrij algemeen aan de nieuwe scholen gaf, bracht ook niet weinig bij tot eene verkeerde opvatting (Men leze hierover bijv. Dr. Beneke's *Eziehungs- und Unterrichtslehre*, 3^e Aufl., 2er Band., p. 338). Wat men in Deutschland toen veelal *realisme* noemde, heet thans bij ons *materialisme*.

(†) Een der eerste en heftigste bestuyders was Gunther in zijn geschrift „*Die Realschule und der Materialismus*,” kort daarop volgde Thiersch, in zijn werk „*Ueber den gegenwartigen Zustand des öffentlichen Unterrichts in den Westlichen Staaten von Deutschland, in Holland, Belgien und Frankreich*.” Later Dr. Heiland in zijn werk „*Zur Frage über die Reform der Gymnasien*.” Het uitnuntende werk van Dr. C. H. Nagel „*Die Idee der Realschule, nach ihrer theoretischen Begründung und praktischen Ausführung dargestellt*” is bepaald tegen het bovenvermelde werk van Thiersch gericht, het in 1851 verschenen werk van Körner. „*Die Bedeutung der Realschulen für das moderne Kulturleben*” dient vooral tot wederlegging van dat van Heiland. Uit beide werken, even als uit die van Scheibert, Kletke, Schacht en anderen, heb ik, ik erken het met dankbaarheid, veel geleerd.

dientengevolge leiden tot een grof materialisme; voorts dat zij daardoor de ongodsdienstigheid en onzedelijkheid bevorderen en tot allerlei revolutionaire begrippen leiden; eindelijk dat in die scholen geen vaste grondslag voor het onderwijs gevonden wordt, zoo als de klassieke talen dien aan de gymnasiën geven, en dat zij dus tot oppervlakkigheid en vroegrijpheid leiden. Mijne lezers zullen zeker niet verlangen, dat ik door eene bloemlezing uit de werken van de voorstanders van de duitsche hoogere burgerscholen (de bovengemelde van Nagel en Körner verdienen daaronder eene eerste plaats) hen bekend maak met de argumenten, waarmede de tegenstanders bestreden werden; misschien kom ik later nog wel eens uitvoeriger op dit onderwerp terug.

Er is evenwel onder de vele in de Staten-Generaal geuite bezwaren een enkel, dat ik meen hier niet geheel onbeantwoord te mogen laten, daar het in de oogen van velen, die minder met de zaak bekend zijn, een schijn van gegrondheid voor zich heeft, namelijk de beweerde materialistische strekking van het onderwijs in de natuurkundige wetenschappen. Dat het onderwijs daarin thans in de school niet kan gemist worden en vooral niet in de school, die bestemd is om aan den nijveren stand en aan de kern der burgerij die kennis en beschaving mede te deelen, die zij noodig hebben om zich in dien stand zelven verder te ontwikkelen, daarover is eigenlijk geen strijd; het wordt zelfs erkend door de bestrijders, zoo als de heeren Gefken, Saaymans Vader en van Nispen, en slechts schoorvoetende waagde de heer Hartsen de vraag, „of het wel goed is dat onderwijs in al die vakken en „met die positieve, materiele strekking aan het technisch onderwijs eigen, zoo algemeen te maken en te bevorderen door het zoo „goedkoop te stellen?” Men schijnt zich maar niet te kunnen onttrekken aan de vrees, dat behandeling van die zoogenaamde materiele wetenschappen tot materialisme, in zijne slechte beteekenis, moet leiden, en verliest geheel de groote paedagogische waarde van het natuurwetenschappelijk onderwijs uit het oog. Natuurbeschouwing toch brengt den geest van het aanschouwelijke en zinnelijke onmiddellijk tot het bovenzinnelijke; zij vervult het gemoed met een gevoel van de verhevenheid van den Schepper; zij leert ons zoowel in het kleinste als in het grootste het verstand en de orde opmerken en bewonderen, waarmede alles in de natuur rondom ons geregeld is; zij leert ons vooral schijn van waarheid onderscheiden en onveranderlijke wetten erkennen, nergens wetteloosheid of willekeur. Moet niet de overtuiging, dat in de vaststelling van die natuur-

wetten de hoofdoorzaak te zoeken is van het behoud van alles, wat hij om zich ziet, ook op de zedelijke ontwikkeling van den waarnemer een heilzamen invloed uitoefenen? Moet hij niet, wanneer hij eenigszins dieper doordringt in de vroeger voor hem gesloten geheimen der natuur, en tot de innige overtuiging komt, dat daarin nog zoo veel duister voor hem is en waarschijnlijk steeds blijven zal, omdat het boven het begrip van het menschelijk verstand gaat, — moet hij dan niet geheel doordrongen zijn van bewondering, en eer geleid worden tot ware godsvrucht en deemoed dan tot aanmatiging, tot materialisme en ongelooft? Is in zoodanige oefening van den geest niet een middel tot verstandsontwikkeling gelegen, beter, edeler en vruchtbaarder dan eenige andere tak van menschelijke kennis geven kan?

Maar, zeggen de tegenstanders, het is niet tegen de natuurwetenschappen op zich zelve dat wij bedenking hebben, maar tegen de eenzijdige wijze, waarop zij onderwezen worden. De heer Gefken wilde immers „dat zij in een anderen geest gedoceerd zouden „worden.” In welken geest? Worden zij dan op eene verkeerde wijze onderwezen? „geschiedt dit,” zooals de heer de Bosch Kemper zoo juist vroeg, „dan in zoodanige richting, dat men voor vergoding „der stof te vreezen heeft?” Doch niemand heeft eenig feit weten aan te brengen, waaruit dit kon blijken. Terecht merkte de heer van Beeck Vollenhoven in de Eerste Kamer op, dat „wanneer er onder „de leeraren zijn, die eene vrygeestige richting zijn toegedaan, zij „dat toch niet in het onderwijs kunnen brengen, of het moet blijken.” En zelfs wanneer er al eens een enkel geïsoleerd feit werd waargenomen, zooals dat, waarop de heer van Nispen van Sevenaer scheen te doelen, zou men dan op grond daarvan mogen aannemen, dat *het geheele middelbaar onderwijs zich bevindt op eene helling neerdalende tot materialisme?*

Ik geloof dat de beraadslagingen over het middelbaar onderwijs in de Staten-Generaal, hoezeer schijnsbaar zeer theoretisch en bespiegelend, in dit opzicht toch een praktisch resultaat hebben opgeleverd. Er is mijns inziens zonneklaar uit gebleken, dat de beschuldigingen, tegen zijne verkeerde strekking ingebracht, alleen haren oorsprong hebben of in overgroote vreesachtigheid, of in onbekendheid met de zaak, juist zooals voor dertig jaren in Duitschland het geval was, waar de strijd op nog veel grootere schaal is gevoerd. Daar is echter die strijd, voor zooveel mij bekend is, ten einde gebracht; de realscholen en hogere burgerscholen hebben meer en meer de sympathie der bevolking voor zich weten te winnen,

zoo als blijkt uit het steeds toenemend getal der leerlingen Wij mogen dus in Nederland ook met vertrouwen de toekomst te gemoet zien. Aanvankelijk reeds is de bijval, dien het middelbaar onderwijs hier heeft gevonden, groot; hij overtreft zelfs de verwachting. Trachten allen, die tot dat onderwijs in betrekking staan, daaraan die verbeteringen aan te brengen, die het, even als iedere nieuwe zaak, nog zal behoeven; gaan de leeraren voort zich met hart en ziel te wijden aan de kostbare belangen, aan hunne zorgen toe- vertrouwd, blijven zij steeds het ware doel van hun onderwijs, ontwikkeling van het hart en het verstand hunner leerlingen, voor oogen houden, dan zal de tijd niet ver meer verwijderd zijn, dat Nederland in dat opzicht voor geen anderen beschaafden Staat behoeft onder te doen; dan zullen zelfs zij, die vroeger onder de bestrijders der hoogere burgerscholen behoorden, er waarschijnlijk volkomen vrede mede hebben, ja wellicht hunne ingenomenheid er mede aan den dag leggen.

§ 5. *De examens.*

In een naauw verband met het onderwijs, dat aan de hoogere burgerscholen wordt gegeven, staan de examens, die aan die inrichtingen gehouden worden, zoowel de examens van hen, die tot die scholen toelating verlangen, als die, welke bij het einde van iederen cursus worden gehouden en waaruit moet blijken, of de leerlingen voldoende vorderingen hebben gemaakt om tot eene hoogere klasse bevorderd te worden, en de eindexamens, krachtens welke hun volgens het voorschrift der Wet een getuigschrift wordt uitgereikt. Ik laat hier een kort overzicht van die examens, voor zooveel het jaar 1868 betreft, volgen.

In de volgende tabel zijn de toelatings- en overgangsexamens opgenomen, wel te verstaan voor het volledig onderwijs. Van hen, die slechts enkele lessen bijwonen, wordt slechts op sommige plaatsen en onder bijzondere omstandigheden een examen gevorderd.

SCHOLEN	TOELATINGS-EXAMENS.				OVERGANGS-EXAMENS.			
	Getal van hen, die				Getal der leerlingen, die			
	een examen hebben afgelegd	tot de school zijn toegelaten	zijn afgewezen	aanwezig waren bij het enden van den cursus hebben deelgenomen aan de examens	zijn bevoor-derd tot eene hoo-gere-klasse	zijn afgewezen		
's Hertogenbosch	20	17	3	39	39	20	19	
Tilburg	16	16	»	7	7	4	3	
Breda	10	10	»	21	21	13	8	
Helmond	7	7	»	43	43	27	16	
Arnhem	26	24	2	58	54	40	14	
Nijmegen	23	20	3	41	32	22	10	
Zutphen	27	27	»	46	43	23	20	
Zalt-Bommel	20	18	2	14	14	7	7	
's Gravenhage	58	50	8	113	109	89	20	
Rotterdam	67	57	10	82	82	54	28	
Leiden	33	24	9	76	69	50	19	
Dordrecht	27	22	5	60	60	45	15	
Delft	50	48	2	97	77	45	32	
Gouda	14	8	6	22	21	12	9	
Amsterdam	79	73	6	116	116	78	38	
Haarlem	32	29	3	99	97	73	24	
Zaandam	7	7	»	38	35	27	8	
Alkmaar	14	12	2	27	25	20	5	
Hoorn	36	29	7	—	—	—	—	
Middelburg	11	11	»	49	48	32	16	
Goes	12	12	»	40	40	30	10	
Utrecht	38	26	12	84	84	47	37	
Leeuwarden	22	14	8	50	50	25	25	
Harlingen	9	9	»	32	32	22	10	
Sneek	20	18	2	64	54	34	20	
Zwolle	23	18	5	59	53	27	26	
Deventer	18	18	»	42	41	30	11	
Kampen	67	53	14	—	—	—	—	
Enschede	35	35	»	36	32	30	2	
Groningen	49	43	6	92	81	53	28	
Veendam	35	34	1	69	65	46	19	
Sappemeer	45	42	3	—	—	—	—	
Warffum	31	31	»	—	—	—	—	
Assen	36	30	6	—	—	—	—	
Maastricht	35	26	9	107	55	36	19	
Roermond	27	27	»	76	71	50	21	
Venlo	2	2	»	27	27	15	12	
Totaal	1081	497	134	1826	1677	1126	551	

Bij dit overzicht zij nog het volgende opgemerkt. Onder de 1081, die het toelatings-examen aflegden, waren er ruim 600, die zich voor de laagste klasse hadden aangemeld, ruim 400, die aanstonds tot eene hoogere klasse wenschten toegelaten te worden; eene naauwkeurige opgave is mij hiervoor niet mogelijk, daar bij enkele gemeentescholen alle nieuwe leerlingen eerst voor de laagste klasse worden geëxamineerd en daarna, indien hunne kennis meer dan voldoende daarvoor blijkt te zijn, ook nog tot het examen voor hoogere klassen worden toegelaten. Ruim 700 zijn toegelaten tot de door hen verlangde klasse, ongeveer 200 zijn in eene lagere klasse geplaatst. Het getal van hen, die geheel werden afgewezen, bedroeg 134, dus 12 ten honderd. Deze verhouding is niet ongunstig te noemen. Wanneer men echter de onderscheidene scholen met elkander vergelijkt, dan bemerkt men nog al verschil; het zou echter gewaagd zijn daaruit gevolgtrekkingen te maken. Alleen moet niet uit het oog verloren worden, dat het betrekkelijk aanzienlijk getal geëxamineerden te Hoorn, Kampen, Sappemeer, Warffum en Assen daaraan is toe schrijven, dat die scholen toen eerst geopend werden. Het groote getal van 1081 geëxamineerden toont mijns inziens, dat de tegenzin tegen de hoogere burgerscholen toch waarlijk niet zoo groot was, als sommigen het wel wilden doen voorkomen!

Nog zij hier opgemerkt, dat bij de Rijksscholen geen eigenlijke toelatings-examens worden gehouden. Volgens het Reglement dier scholen kunnen tot de laagste klasse ook leerlingen zonder examen toegelaten worden. Voor zoo veel mij bekend is geschiedt het evenwel nimmer, dat de leerlingen zwaarigheid maken om een examen te ondergaan. Wel gebeurt het somtijds, dat de ouders toch voor hunne zoons, die bij het onderzoek te licht bevonden zijn, de toelating vorderen; dit was dit jaar, voor zooveel mij bericht is, het geval met 4 leerlingen te Leeuwarden, 3 te Zwolle, 3 te Sappemeer en 1 te Assen.

In de eerste kolom voor de overgangs-examens is het getal vermeld van hen, die bij het einde van den cursus 1867/68 aanwezig waren, wel te verstaan in die klassen, van welke men nog tot eene hoogere kon overgaan. Bij het begin van dien cursus waren er aan de 32 toen bestaande scholen 2064 leerlingen; trekt dan daarvan af het getal der leerlingen der 5de klasse van de volledige inrichtingen, van de 4de klasse der scholen van vierjarigen cursus en van de 3de klasse der scholen van driejarigen cursus, te zamen 109, dan blijven er over 1955; van dezen waren er, bij het einde van den cursus nog 1826 over, zoodat in den loop van dat jaar

129 leerlingen de scholen verlaten hadden. Van deze 1826 hebben 1677 aan de overgangs-examens deelgenomen; de overige 149 niet, hetzij omdat zij niet voornemens waren na de vacantie terug te komen, hetzij omdat zij vooraf wel konden nagaan, dat het examen geen gunstigen uitslag voor hen zou opleveren. Van deze 1677 zijn 1126 tot eene hoogere klasse bevorderd en 551 afgewezen. Deze verhouding is niet gunstig; mijns inziens moet in 't vervolg het streven zijn om zoo min mogelijk leerlingen eene klasse te laten verdubbelen, en moet dit cijfer althans minder bedragen dan een derde gedeelte, zooals in 1868 het geval was. Uit de cijfers in de tabel blijkt, dat ook in dit opzicht bij de onderscheidene scholen nog al verschil bestond; men verlieze evenwel niet uit het oog, dat hier ook bijzondere omstandigheden, vooral de korte tijd, sedert de opening der scholen verstreken, van grooten invloed kunnen geweest zijn.

Voor de eindexamens, die in 1868 in zeven provinciën zijn gehouden, namelijk in Gelderland, Zuidholland (tevens voor Zeeland), Noordholland, Utrecht, Friesland (tevens voor Groningen), Overijssel en Limburg, hebben zich in 't geheel 80 jongelieden aangemeld, van welke 67 zijn toegelaten en 13 afgewezen. Deze uitslag mag zeker gunstig heeten; niet minder gunstig is het te noemen, dat van de 94 leerlingen, die zich in den cursus 1867/68 in de 5de klasse der verschillende scholen bevonden, 76 aan het eindexamen hebben deelgenomen, terwijl er onder de overigen nog enkelen waren, die reeds kort te voren het examen A voor Indisch ambtenaars ten overstaan van de daarvoor door den Minister van Koloniën benoemde Commissie hadden afgelegd.

De volgende tabel geeft een overzicht van den uitslag der eindexamens, zoowel van die in 1868, als van de in de beide voorgaande jaren gehoudene, met aanwijzing van de scholen, van welke de kandidaten afkomstig waren.

SCHOLEN	GETAL DER KANDIDATEN, DIE BIJ HET EINDEKAMEN IN											
	1866			1867			1868			Totaal		
	zijn geexamineerd	zijn toegelaten	zijn afgewezen	zijn geexamineerd	zijn toegelaten	zijn afgewezen	zijn geexamineerd	zijn toegelaten	zijn afgewezen	zijn geexamineerd	zijn toegelaten	zijn afgewezen
<i>Hoogere burgerscholen.</i>												
Arnhem	"	"	"	"	"	"	2	2	"	2	2	"
Zutphen	5	4	1	4	3	1	3	2	1	12	9	3
's Gravenhage	5	3	2	6	5	1	7	3	4	18	11	7
Rotterdam	"	"	"	4	3	1	5	5	"	9	8	1
Leiden	"	"	"	"	"	"	3	3	"	3	3	"
Dordrecht	"	"	"	1	1	"	3	2	1	4	3	1
Delft	8	5	3	7	4	3	8	7	1	23	16	7
Amsterdam	"	"	"	3	3	"	4	3	1	7	6	1
Haarlem	"	"	"	9	7	2	9	9	"	18	16	2
Middelburg	"	"	"	2	2	"	1	1	"	3	3	"
Utrecht	"	"	"	5	3	2	6	5	1	11	8	3
Sneek	"	"	"	3	1	2	4	3	1	7	4	3
Deventer	1	1	"	4	3	1	6	6	"	11	10	1
Enschede	"	"	"	1	1	"	2	2	"	3	3	"
Groningen	"	"	"	5	4	1	4	4	"	9	8	1
Maastricht	4	3	1	5	1	4	6	5	1	15	9	6
Roermond	"	"	"	4	3	1	3	3	"	7	6	1
Totaal	23	16	7	63	44	19	76	65	11	162	125	37
Techn. school te Utrecht, voorbereidende cursus der Polytechn. school, bijzondere instellingen en priv. onderw.	15	10	5	10	4	6	4	2	2	29	16	13
Alg. totaal.	38	26	12	73	48	25	80	67	13	191	141	50

Hierbij valt niets anders op te merken, dan dat de voor Sneek in 1868 als afgewezen opgegeven kandidaat zich nog voor het einde van het mondeling examen uit eigen beweging heeft teruggetrokken; ik meende hem evenwel hier onder de afgewezenen te moeten tellen.

§ 6. De kosten.

In de paragraaf, waarin over het onderwijzend personeel is gesproken, komt eene uitvoerige opgave voor van de jaarwedden der leeraren, zoowel aan de Rijksscholen als aan de gemeentelyke inrichtingen. De overige kosten dier scholen zijn niet gemakkelijk op te geven, daar mij de gegevens daartoe grootendeels ontbreken. Uit

een overzicht, aan het slot van dit opstel mede te deelen, zal blijken, hoeveel in 't geheel door het Rijk en de gemeenten in 1866, het laatste jaar waarover tot dusverre door de Regeering opgaven gedaan zijn, aan het middelbaar onderwijs is besteed, en wat aan schoolgelden is opgebracht. Bovendien waren de uitgaven in dat jaar voor de meeste hogere burgerscholen nog niet tot een normalen toestand gekomen, daar er hetzij voor de gebouwen, hetzij voor hulpmiddelen nog vele buitengewone te doen waren.

De kosten der Rijksscholen hebben in de Staten-Generaal tot langdurige beraadslagingen en vele aanmerkingen aanleiding gegeven, zooals boven reeds is vermeld. Het komt mij geheel overtuigend voor andermaal daarop terug te komen. Alleen laat ik hier eene opgave volgen van hetgeen volgens den Minister jaarlijks voor die scholen zal worden vereischt, wanneer zij zich alle in een normalen toestand zullen bevinden.

De jaarwedden van het onderwijzend personeel bedroegen bij het einde van 1868 ruim f 270000; daarbij komen nog die van het dienstdoende personeel (conciërge's, amanuenses en dergelijke), alsmede die van het personeel der nog te openen school te Heerenveen. Het geheele bedrag der jaarwedden kan dus gesteld worden op ongeveer f 300000. Voor eventueel te verleen jaarwedden, wanneer splitsing van klassen vermeerdering van leeraren noodig mocht maken, wordt eene som van ongeveer f 17000 beschikbaar gehouden. Voor het onderhoud der gebouwen wordt voor iedere school gemiddeld f 1000 's jaarlijks noodig geacht; voor hulpmiddelen voor het onderwijs, vuur en licht, kosten van het schoonhouden der lokalen en dergelijke uitgaven rekent men voor iedere school van vijfjarigen cursus gemiddeld f 3500, voor eene van driejarigen cursus f 2500 's jaars noodig te hebben. De kosten van het materieel zullen dus f 63000 's jaars vorderen. De totale uitgaven worden derhalve, zoo er geen buitengewone te doen zijn, op f 380000 's jaars gesteld. Op de Staatsbegroting voor 1869 staat eene som van f 490000 uitgetrokken; die hogere som is veroorzaakt door de kosten van de gebouwen voor de Rijksscholen te Groningen en te Heerenveen.

Ik heb in het vorig opstel het bedrag van het schoolgeld voor iedere school vermeld. Daar er nog eenige nieuwe bijgekomen zijn, laat ik hier eene volledige opgave volgen, zoowel voor het volledig onderwijs als voor het bijwonen van enkele lessen.

Volledig onderwijs. f 20 tot f 50, naar gelang van de klassen, wordt betaald te Veendam;

f 22, te Venlo;

f 30, te 's Hertogenbosch, Tilburg, Helmond, Zalt-Bommel, Gouda, Alkmaar, Kampen, Sappemeer, Warffum, Assen, Maastricht en Roermond;

f 30 tot *f* 50, naar gelang van de klassen, te Sneek;

f 40, te Middelburg en Harlingen;

f 40 tot *f* 50, naar gelang van de klassen, te Hoorn en te Goes;

f 50, te Breda, Leeuwarden, Zwolle en Groningen;

f 50 tot *f* 60, naar gelang van de klassen, te Deventer;

f 54 tot *f* 72, naar gelang van de klassen, te Dordrecht,

f 60, te Arnhem, Nijmegen, Zutphen, 's Gravenhage, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Zaandam en Utrecht;

f 70, te Delft en Enschede;

f 90, te Amsterdam.

Enkele lessen. *f* 2 's jaars per lesuur 's weeks, te Harlingen;

f 3 per lesuur 's weeks, te Breda;

f 3 tot *f* 12 per vak, te Sneek en Deventer;

f 5 per uur 's weeks, te Nijmegen;

f 5 tot *f* 10 per vak, te Maastricht en Roermond;

f 5 tot *f* 12 per vak, te Goes;

f 5 tot *f* 20 per vak, te Enschede;

f 6 en hooger per vak, te Arnhem;

f 7 tot *f* 14 per vak, te 's Hertogenbosch, Tilburg, Helmond, Zalt-Bommel, Gouda, Alkmaar, Middelburg, Sappemeer, Warffum en Assen;

f 7.50 tot *f* 15 per vak, te Leeuwarden, Zwolle en Groningen;

f 10 per vak, te Kampen;

f 10 tot *f* 15 per vak, te Dordrecht;

f 10 tot *f* 20 per vak, te Zutphen en Utrecht,

f 10 tot *f* 25 per vak, te Leiden, Amsterdam en Haarlem;

f 10 tot *f* 30 per vak, te Delft;

f 10 tot *f* 40, te Hoorn;

f 20 per vak, te Zaandam.

Dat de schoolgelden over het algemeen laag gesteld zijn, kan door niemand ontkend worden. Men moet evenwel daarbij niet uit het oog verliezen, dat bij de Wet zelve het schoolgeld voor de Rijksscholen op een maximum van *f* 60 is gesteld. Het lag dus op den weg der gemeentebesturen in dit opzicht niet belangrijk hooger te gaan. Waar men het deed, zoo als te Amsterdam, waar het aanvankelijk *f* 180 bedroeg, ondervond men daarvan de gevolgen in het klein getal der leerlingen. Toen men daar het schoolgeld in 1867 tot *f* 90 verminderde, klom het getal leerlingen vrij aanzienlijk,

en het hjdt bij mij geen twijfel, of het betrekkelijk gering getal leerlingen in de hoofdstad is nog grootendeels toe te schrijven aan het schoolgeld van f 90, dat, zooals ook de Minister in de Tweede Kamer te kennen gaf, voor velen nog te hoog is.

Eene naauwkeurige statistiek van de opbrengst der schoolgelden kan ik niet geven, eerst over eenige maanden zou die voor het jaar 1868 kunnen gegeven worden. Volgens eene zeer matige berekening, gegrond op het in December 1868 aanwezige getal leerlingen en het bedrag van het door iederen leerling te betalen schoolgeld, mag de geheele opbrengst voor het schooljaar 1868/69 op ongeveer f 120000 gesteld worden. Deze som is slechts een betrekkelijk gering gedeelte van de kosten der 37 bestaande hoogere burgerscholen, die ik in normalen toestand op ongeveer f 750000 schat. Enkele leden der Staten-Generaal hebben in het groote verschil aanleiding gevonden om met kracht tegen die lage schoolgelden op te komen en het beginsel op den voorgrond te stellen, „dat men er naar moet streven, dat de kosten geheel door het „schoolgeld gedekt worden.” Deze leer, die echter niet nieuw is, werd zoowel in de Eerste als in de Tweede Kamer verkondigd; dat zij onhoudbaar is, laat zich met een paar cijfers gemakkelijk aantonen.

Stellen wij in ronde cyfers, dat er 3000 leerlingen zijn, die f 120000 aan schoolgeld, dus elk gemiddeld f 40, betalen, doch dat de kosten f 750000 bedragen. Om die alle te dekken zou ieder leerling f 250 moeten betalen; maar gesteld eens, dat men zich vooreerst tot *streven* zou willen bepalen en zich dus te vreden stellen, indien de helft slechts der kosten werd vergoed, dan zou toch nog het schoolgeld van f 40 tot f 125 moeten klimmen. Hoeveel zouden er van die 3000 leerlingen in dat geval nog overblijven? Men zal mij niet van overdrijving beschuldigen, indien ik aanneem, dat het getal aanstonds met 1000 zou verminderen, maar die vermindering maakt weder op nieuw verhooging van het schoolgeld noodig, want om het beginsel in stand te houden moeten nu die 2000 overblijvende leerlingen dezelfde som van f 375000 opbrengen, dus elk circa f 190 betalen. Die verhooging zal echter weer tot een nieuwe vermindering van leerlingen leiden; en het laat zich duidelijk inzien dat men, op die wijze voortgaande, tot het besluit moet komen, dat het onmogelijk is aan dezen eisch te voldoen. Wanneer men den toestand in andere landen, zooals de Deutsche Staten en België, nagaat, dan vindt men, dat het er zeer ver van verwijderd is, dat de kosten van het middelbaar on-

derwijs door de opbrengst der schoolgelden kunnen bestreden worden, en dat men ook daar heeft ingezien, dat een laag schoolgeld voor die inrichtingen eene eerste behoefte, ja eene levenskwestie is. Als men het schoolgeld bij de Duitsche Reaalscholen, bij de Belgische Athénées en Ecoles moyennes vergelijkt bij hetgeen aan onze hoogere burgerscholen wordt betaald, dan zal men zien, dat het bij ons in den regel nog vrij wat hooger gesteld is.

Eindelijk moet ook niet uit het oog worden verloren, dat, zoo als in de Tweede Kamer zeer terecht door den heer Dam werd opgemerkt, het schoolgeld niet het eenige is, wat de ouders te betalen hebben, maar dat ook de boeken, teeken- en schrijfbehoeften ten hunnen laste komen, die voor deze scholen zeer aanzienlijk zijn, ja voor sommige klassen bijna even veel als het schoolgeld zelf bedragen.

§ 7. *De middelbare school voor meisjes te Haarlem.*

Behalve de in mijn vorig opstel vermelde middelbare school voor meisjes te Haarlem is er in 1868 geen nieuwe opgericht. Die inrichting verkeert in gunstigen toestand. Het getal der leerlingen, dat in 1867 34 bedroeg, is thans geklommen tot 53, die als volgt over de 4 laagste klassen verdeeld zijn, de hoogste of 5^e klasse heeft nog geen leerlingen.

KLASSEN	GETAL DER LEERLINGEN							Totaal
	beneden 12 jaren	12—13 jaren	13—14 jaren	14—15 jaren	15—16 jaren	16—17 jaren	17—18 jaren	
1e klasse.	7	7	6	3	»	»	»	23
2e klasse.	»	3	7	3	3	»	»	16
3e klasse.	»	1	2	1	1	2	»	7
4e klasse.	»	1	»	2	»	1	3	7
Totaal	7	12	15	9	4	3	3	53

In de regeling van het onderwijs is geen verandering gekomen, behalve de uitbreiding, welke het in 1868 door opening der 4^e klasse onderging.

Het onderwijzend personeel bestaat uit eene directrice met eene jaarwedde van f 1600 en vrije woning, drie onderwijzeressen met jaarwedden van f 800 en vijf leeraren. Van de vier dames hebben drie eene acte als hoofdonderwijzeres en twee eene acte voor middelbaar onderwijs in levende talen. Van de leeraren is een kandidaat in de wis- en natuurkunde, belast met het onderwijs

in wis-, natuur- en scheikunde; deze is uitsluitend aan de meisjesschool verbonden op eene jaarwedde van *f* 1600; het onderwijs in natuurlijke historie, in boekhouden, in teekenen en in gymnastiek is opgedragen aan de vier leeraren, die dit onderwijs geven aan de hoogere burgerschool; het gezamenlijk bedrag der jaarwedden is thans *f* 6800, wanneer men rekent, dat de helft der jaarwedde van den leeraar in nat. historie voor rekening der meisjesschool komt. Voor schoolgeld wordt *f* 50 's jaars betaald.

Een herhaald bezoek van deze school heeft bij mij een gunstigen indruk nagelaten, vooral sedert op eene meer definitieve wijze voor de behoefte aan onderwijzend personeel is gezorgd. Ik hoop zeer, dat het voorbeeld van Haarlem elders navolging moge vinden.

BURGERSCHOLEN.

Het getal der burgerscholen heeft in 1868 geen groote vermeerdering ondergaan. De burgerdag- en avondscholen zijn van drie tot vijf toegenomen, daar er, behalve de reeds in 1867 bestaande te 's Gravenhage, Utrecht en Groningen, nog twee in werking zijn gekomen, namelijk te Amsterdam en te Leeuwarden.

Burgeravondscholen, krachtens art. 14 der Wet opgericht, waren er in 1867 dertien, namelijk te Breda, Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Dordrecht, Delft, Gouda, Haarlem, Zaandam, Middelburg, Harlingen, Deventer en Maastricht. In 1868 zijn daar nog bijgekomen die te Zwolle en te Kampen. Bovendien is aan de regelingsplannen te Rotterdam gedeeltelyk uitvoering gegeven. Eene burgerdagschool is er nog niet in werking gekomen, maar de door de gemeente gesubsidieerde Akademie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen heeft eene reorganisatie ondergaan, waardoor aan het onderwijs eene uitbreiding is gegeven, welke die inrichting op ruime schaal doet beantwoorden aan de eischen, door de Wet voor eene burgeravondschool gesteld.

Aangaande de vroeger bestaande inrichtingen is niets meer mede te deelen, dan in mijn vorig opstel daarover is gezegd. Te Groningen wordt de burgerdag- en avondschool door dezelfde leerlingen bezocht; deze twee zijn onafscheidelijk met elkander verbonden. Op de tabellen heb ik die te zamen als burgerdagschool vermeld. Daarentegen heb ik de „burgeravondschool voor voortgezet onderwijs,” die bestemd is om in datgene te voorzien, wat de wetgever met de burgeravondschool beoogde, daarop als burgeravondschool ver-

meld. Men schijnt echter daar in te zien, dat de burgerdagschool weinig wordt bezocht door die leerlingen, waarvoor de wetgever haar bestemde, en dat dientengevolge ook de burgeravondschoon voor voortgezet onderwijs, tot welke alleen leerlingen worden toegelaten, die den cursus der dagschool hebben ten einde gebracht, evenmin in de behoefte voorziet. Het gemeentebestuur heeft daarom het voornemen opgevat nog eene tweede burgeravondschoon in 't leven te roepen, meer bestemd voor leerlingen uit den ambachtsstand, die over dag zich reeds met de uitoefening van eenig ambacht bezig houden. Die nieuwe inrichting was evenwel bij het einde van 1868 nog niet in werking getreden.

Te 's Gravenhage telt de burgeravondschoon nog geen leerlingen en bestaat dus eigenlijk niet. De teeken-akademie aldaar voorziet nog niet in de behoefte aan dit onderwijs, daar zij zich uitsluitend tot hand- en rechlignig teekenen en boetseeren bepaalt; zij staat nog in geen verband met de burgerdagschool en is daarom in deze statistiek evenmin vermeld als de in vele andere gemeenten krachtens het Kon. besluit van 13 April 1817 opgerichte teekenscholen.

Voor de regeling van de overige reeds in 1867 bestaande scholen meen ik naar het vroeger gegeven overzicht te mogen verwijzen, en bepaal mij thans tot de in 1868 voor het eerst geopende.

De burgerdag- en avondschoon te Amsterdam is in September 1868 geopend. Volgens het règlement zal de dagschool van een tweejarigen cursus zijn; eveneens de avondschoon; men is evenwel voornemens de gelegenheid te openen om het onderwijs in enkele vakken, bepaald in teekenen, ook toegankelijk te stellen voor hen, die den tweejarigen cursus reeds hebben doorloopen. Dezen winter is echter nog slechts ééne klasse der burgerdagschool en ééne der avondschoon geopend.

Te Leeuwarden zullen zoowel de burgerdagschool als de burgeravondschoon van een tweejarigen cursus zijn; aan beide is echter voor dit schooljaar nog slechts ééne klasse aanwezig. De avondschoon verkeert bovendien, daar de daarvoor bestemde lokalen nog niet gereed zijn, in een overgangstoestand, die niet gunstig werkt. Het zou dus onbillijk zijn daarover thans reeds een bepaald oordeel te vellen.

Aangaande de burgeravondscholen te Zwolle en te Kampen is nog weinig mede te deelen; beide tellen nog slechts eene enkele klasse. Te Zwolle is tevens eene druk bezochte teekenschool, die, hoewel niet onder het bestuur van den directeur der burgeravond-

school, nogtans met die inrichting in zeker verband staat; ik heb daarom gemeend die ook hier te moeten vermelden.

De Akademie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam bestaat uit drie afdeelingen. De afdeeling A is bestemd voor opleiding in de beeldende kunsten; daar wordt onderwijs gegeven in handteekenen, boetseeren en ornament, geschiedenis der beeldende kunsten en der bouwkunde. Aan de afdeeling B, bestemd voor technische wetenschappen voor den bouwkundige en den handwerksman, wordt onderwijs gegeven in wis-, natuur-, schei- en werktuigkunde, en in hand- en rechthoekig teekenen in zijn geheelen omvang. Verscheidene leerlingen wonen zooveel mogelijk het onderwijs aan deze beide afdeelingen bij. De derde afdeeling C is bestemd voor voorbereidend onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. De afdeelingen A en B tellen ieder zes klassen, de afdeeling C drie.

Ik heb in de volgende tabellen, die op de burgerscholen betrekking hebben, de burgerdagscholen van de burgeravondscholen gescheiden ook dan wanneer zij in dezelfde gemeente aanwezig zijn; dit kwam mij voor in overeenstemming te zijn met den aard der scholen en het soort der leerlingen. De eerstvolgende tabel heeft betrekking op het getal en den leeftijd der leerlingen. Het teeken („) duidt aan, dat de klasse nog geen leerlingen telt, een streepje, dat zij volgens de organisatie niet zal bestaan.

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	GETAL DER LEERLINGEN IN DE					GETAL DER LEERLINGEN, WIEN LEEFTIJD IS						
		1e				Totaal.	beneden 12 jaren.	12-14				boven 15 j.	Totaal.
		Klasse.	Klasse.	Klasse.	Klasse.			14-16	16-18				
's-Gravenhage	openb. burgerdagschool	28	11	—	—	39	2	28	9	—	—	39	
Amsterdam	id.	26	—	—	—	26	—	16	10	—	—	26	
Utrecht	id.	27	12	—	—	39	—	16	20	—	3	39	
Leeuwarden	id.	12	—	—	—	12	5	4	3	—	—	12	
Groningen	id.	23	16	—	—	39	7	23	9	—	—	39	
Breda	openb. burgeravondsch.	14	10	—	—	24	1	1	11	—	—	24	
Arnhem	id.	36	19	3	—	58	5	14	20	6	5	58	
Nijmegen	id.	20	4	6	—	30	2	7	4	14	3	30	
Zutphen	id.	34	25	5	26	90	—	22	26	22	20	90	
Dordrecht	id.	36	15	9	—	60	2	15	27	12	4	60	
Delft	id.	69	36	—	—	105	—	30	43	28	—	105	
Gouda	id.	49	16	—	29	94	7	30	29	15	13	94	
Amsterdam	id.	143	—	—	—	143	—	28	64	33	18	143	
Haarlem	id.	39	33	17	11	100	—	29	39	23	9	100	
Zaandam	id.	17	14	7	—	38	3	9	13	7	6	38	
Middelburg	id.	29	15	—	—	44	—	13	12	11	8	44	
Goes	id.	8	8	5	—	21	2	3	8	4	4	21	
Utrecht	id.	96	42	18	—	156	—	67	82	6	1	156	
Leeuwarden	voortgezette cursus	15	—	—	—	89	—	—	21	27	41	89	
Harlingen	openb. burgeravondsch.	24	7	—	—	15	—	—	4	6	5	15	
Zwolle	id.	36	—	—	—	36	2	10	13	3	3	31	
Deventer	id.	36	—	—	—	36	1	5	6	15	9	36	
»	teekenschool	7	15	—	—	22	10	22	30	44	30	136	
»	openb. burgeravondsch.	—	—	—	—	92	—	—	5	8	9	92	
»	volksteekenschool	—	—	—	—	130	—	—	47	31	6	130	
»	voorbereidende school	—	—	—	—	89	10	33	26	16	9	89	
Kampen	voortgezette cursus	20	—	—	—	36	—	23	4	3	27	36	
Groningen	openb. burgeravondsch.	17	9	13	—	20	1	7	8	3	1	20	
Maasricht	id.	10	50	—	—	39	—	9	10	6	14	39	
Rotterdam	Akademie afd. A	—	—	—	—	60	—	14	16	14	9	60	
»	» afd. B	—	—	—	—	300	5	88	88	67	52	300	
»	» afd. C	—	—	—	—	266	—	37	91	79	59	266	
Leiden	bijz. burgeravondschool	—	—	—	—	137	11	60	50	14	2	137	
»	bijz. ambachtschool	—	—	—	—	102	—	14	38	29	24	102	
»	—	—	—	—	—	94	—	14	22	30	—	94	
Total		2720	101	688	592	431	2720						

Voor sommige scholen ontbreekt eene opgave van het getal der leerlingen voor elke klasse afzonderlijk. Dit is alleen daaraan toe te schrijven, dat de leerlingen niet zoo bepaald in klassen verdeeld zijn of ook wel het onderwijs in verschillende klassen bijwonen. Daarom konden ook van de vier eerste kolommen met cijfers geen totalen opgegeven worden.

Het geheele getal der leerlingen bedroeg 2720, van welke 155 gebruik maakten van de vijf burgerdagscholen, 1666 van de twintig openbare burgeravondscholen en daarmede verbonden inrichtingen, en 899 van de beide bijzondere instellingen te Rotterdam en te Leiden. In December 1867 maakten slechts 1569 leerlingen van dit onderwijs gebruik; de vermeerdering is echter grootendeels toe te schrijven aan de thans voor het eerst opgenomen scholen te Amsterdam, Leeuwarden, Zwolle, Kampen en Rotterdam, die te zamen 1091 leerlingen tellen. Voor de vroeger bestaande bedraagt dus de vermeerdering slechts 60. Het getal der leerlingen groeide aan te Utrecht, Arnhem, Nijmegen, Delft en Gouda; het onderging eenige vermindering te Groningen, Zutphen, Haarlem, Middelburg en Maastricht, aan de overige scholen bleef het nagenoeg onveranderd.

Even als het vorige jaar ben ik thans weder in staat eene vrij volledige opgave te doen van het ambacht, het beroep of de betrekking, waarin de leerlingen dezer scholen werkzaam zijn, of, indien zij nog geen keuze hebben gedaan of over dag de school bezoeken, van het beroep der ouders. Ik heb eenvoudigheidshalve weder dezelfde hoofdafdeelingen als het vorige jaar aangenomen; behalve dat voor hen, die tot bouwkundigen bestemd zijn, eene afzonderlijke kolom is geopend.

Uit deze opgaven (zie bl. 454) blijkt, dat van de 155 leerlingen der burgerdagscholen slechts 48, dat is minder dan een derde gedeelte, tot den ambachtsstand behooren, terwijl nagenoeg evenveel, namelijk 45, zoons zijn van ambtenaren, onderwijzers, militairen en dus naar alle waarschijnlijkheid niet voor een ambacht bestemd. Hetzelfde kan men zeggen van de 35 zoons van winkeliers en kooplieden; onder de 10 zoons van kunstenaars en bouwkundigen en de 17 zoons van weduwen enz. kunnen er zijn, voor wie de wetgever inderdaad deze scholen bestemde. De uitkomst is dus nog niet

GEMEENTEN	NAAM DER SCHOOL	BEROEP VAN DE LEERLINGEN.										Beroep van de ouders der leerlingen, die nog geen beroep uitoefenen of leeren.					ALGEMEEN TOTAAL.
		Timmerheden, schrijnwerkers, meubelmakers, wagenmakers	Smeden, geweer makers, instrumentmak, koperslaggers	Steenhouwers, metselaars, loodgieters	Beeldhouwers, stukadoors, goudsmeden, graveurs en lithografen	Schilders en glazenmakers, verlakkers	Bouwkundigen	Ambachten onder de voorgaande niet vermeld	Kweekelingen, onderwijzers, kantoorbedienenden klerken.	TOTAAL	Ambachtslieden	Winkeliers en kooplieden	Kunstenaars, bouwkundigen	Ambtena en, onderwijzers en militairen.	Zonder beroep, moeder weduwe of niet opgegeven		
's Graveshage	openb. burgerdagschool	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39
Amsterdam	id	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
Utrecht	id	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
Leeuwarden	id	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39
Groningen	id	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Breda	openb. burgeravondschool.	8	3	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39
Arnhem	id	11	3	—	3	—	—	10	6	17	4	2	1	3	3	7	24
Nijmegen	id.	13	3	2	—	—	—	6	5	45	3	2	—	—	—	—	13
Zutphen	id	42	4	5	—	—	—	10	7	29	1	—	—	—	—	—	16
Doordrecht	id	19	6	8	1	—	—	6	8	56	2	7	5	1	—	—	16
Deijft	id	30	28	11	3	—	—	11	5	97	17	3	—	—	—	—	8
Gouda	id	34	3	2	3	—	—	7	6	64	17	8	—	—	—	—	105
Amsterdam	id	66	17	4	3	—	—	19	3	97	17	3	—	—	—	—	8
Haarlem	id	24	12	9	6	—	—	14	6	119	18	3	—	—	—	—	30
Zaandam	id	21	4	—	—	—	—	3	4	78	15	2	—	—	—	—	143
Middelburg	id	17	7	1	—	—	—	4	4	33	2	—	—	—	—	—	24
Goes	id	8	1	2	—	—	—	5	1	38	—	4	1	—	—	—	3
Utrecht	id	16	13	10	6	—	—	12	4	18	1	1	—	—	—	—	6
Leeuwarden	voorgesette cursus	24	24	18	11	—	—	5	3	130	8	8	2	5	—	—	26
Harlingen	openb. burgeravondschool.	6	2	2	1	—	—	3	2	89	—	—	—	—	—	—	8
Zwolle	id	3	2	—	—	—	—	7	1	13	—	—	—	—	—	—	15
"	leekenschol	8	4	—	—	—	—	15	5	30	—	—	—	—	—	—	31
Deventer	openb. burgeravondsch	73	11	8	—	—	—	8	3	118	6	6	—	—	—	—	18
"	volkeleekenschol	9	1	4	—	—	—	2	—	22	—	—	—	—	—	—	33
"	voortzette school	52	16	3	1	—	—	14	2	118	6	7	—	—	—	—	12
"	voortzette cursus	18	13	8	2	—	—	10	3	68	7	7	—	—	—	—	21
"	openb. burgeravondsch	5	—	1	—	—	—	4	4	36	—	—	—	—	—	—	36
Kampen	id	3	—	1	—	—	—	3	0	16	—	1	—	—	—	—	20
Groningen	id	21	2	—	—	—	—	3	4	32	3	1	—	—	—	—	4
Maasricht	id	20	7	3	6	—	—	8	3	44	4	4	—	—	—	—	7
Zolderdan	Akademie afd A	205	107	33	48	42	12	34	24	506	—	—	—	—	—	—	198
"	" " B	60	1	8	2	3	—	15	8	87	7	4	—	—	—	—	15
"	" " C	51	10	5	5	6	7	8	1	88	6	—	—	—	—	—	94
Reiden	byzond ambachtelchool	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totalen . .		942	307	152	107	168	70	214	128	20981							632
																	3720

gunstiger dan het vorige jaar. Ook het getal leerlingen is nog gering, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de vijf burgerdagscholen zijn gevestigd in vijf van de aanzienlijkste gemeenten van het Rijk. De burgerdagschool te 's Gravenhage schijnt vooral in dit opzicht nog weinig aan de bedoeling van den wetgever te beantwoorden; evenzoo die te Leeuwarden, maar het uiterst gering getal leerlingen maakt het moeilijk hier een bepaald oordeel uit te spreken.

Met de burgeravondscholen en de beide inrichtingen te Rotterdam en te Leiden is het daarentegen beter gesteld. Van de 2565 leerlingen, die aldaar onderwijs ontvangen, zijn er 1960, die reeds een ambacht uitoefenen of leeren, en 128, dat is slechts 5 ten honderd, die als onderwijzers, kweekelingen of klerken op een kantoor werkzaam zijn. De 477 overigen oefenen nog geen beroep uit; dezen zijn in den regel beneden 14 jaren. Tot mijn leedwezen kan ik van de maatschappelijke betrekking hunner ouders geen volledig overzicht geven, daar mij die voor de 198 leerlingen der Akademie van Beeldende Kunsten te Rotterdam niet is opgegeven. Van de 279 overigen zijn 118 zoons van ambachtslieden, 55 van winkeliers of kooplieden, 23 van bouwkundigen of kunstenaars, 37 van ambtenaren, onderwijzers of militairen, terwijl van 46 de ouders geen beroep uitoefenen of overleden zijn.

Ik mag hier niet onvermeld laten, dat de burgeravondscholen nog met veel moeilijkheden te worstelen hebben, die in vele opzichten een hinderpaal zijn voor de vorderingen der leerlingen. In de eerste plaats toch wordt in de meeste gemeenten nog zeer weinig medewerking ondervonden van die ambachtsbazen, die zelve in hunne jeugd niets geleerd hebben dan een weinig teekenen en het dus volkomen overtoellig vinden, dat hunne ambachtslieden door beter onderwijs meer kennis en ontwikkeling opdoen, dan zij zelve bezitten; niet weinigen doen meer hun best om hen van de burgeravondschool af te houden dan hen er toe aan te moedigen. Het duidelykst blijkt dat, wanneer in het laatst van Februari en vooral in Maart de dagen beginnen te lengen en de jongens dus wat langer aan het werk kunnen gehouden worden; de meesten kunnen dan geen verlof bekomen om het wat vroeger te verlaten ten einde de school te bezoeken. Om hierin te gemoet te komen, heeft men wel in eenige gemeenten met 1 Maart een beperkten cursus ingevoerd, volgens welken het onderwijs een uur later aanvangt; maar zelfs in weerwil daarvan wordt het schoolbezoek tegen het voorjaar bijna overal ongeregeld, en blijven niet weinig leerlingen voor goed

weg. Komen zij dan den volgenden cursus terug, dan is bijna alles weêr vergeten en moeten zij weder van voren afaan beginnen. Bij enkele scholen heeft men een zomercursus ingevoerd, ten einde althans aan die leerlingen, die het begeeren, de gelegenheid te geven om het geleerde te onderhouden.

Nog een bezwaar is gelegen in de opvatting van vele leerlingen, dat voor de uitoefening van hun ambacht het teekenen hun wel nuttig is, maar niet de kennis van wiskunde en van natuur- en werktuigkunde; konden zij alleen de teekenlessen bijwonen, zij zouden wel komen, maar zijn zij verplicht ook het andere onderwijs te volgen, dan blijven zij liever weg. Wilde men het bezoeken van dit laatste facultatief stellen, men zou zeker in 't geheel meer leerlingen trekken, maar het getal van hen, die iets van de wis- en natuurkundige wetenschappen leeren, zou aanzienlijk vermindern. In dit opzicht, even als voor zooveel den invloed der bazen op het schoolbezoek der jongens betreft, moet dus de hoop op de toekomst gevestigd blijven, terwijl het vooral wenschelijk is, dat zij, die in dit opzicht helderder denkbeelden kunnen verspreiden, hunne medewerking niet onthouden.

In de volgende tabel heb ik alles vereenigd, wat op het onderwijzend personeel der burgerscholen en daarmede verbonden inrichtingen betrekking heeft. Ik heb daarin eenvoudigheidshalve de in zekeren zin bij elkander behoorende scholen vereenigd, daar anders hetzelfde personeel meermalen zou voorkomen; dit is thans slechts het geval met één leeraar, die tevens aan de burgerdag- en avondschool te Amsterdam en aan de hoogere burgerschool en burgeravondschool te Zaandam onderwijs geeft in de gronden der staathuishoudkunde.

Uit de tabel zelve blijkt, dat er 227 leeraren aan deze scholen onderwijs geven, waaronder 96 leeraren aan hoogere burgerscholen; onder de 131 overige zijn er verscheiden, die over dag aan eene lagere school werkzaam zijn.

Wat de jaarwedden betreft, zoo heb ik ook hier, evenals boven voor de hoogere burgerscholen, eenvoudigheidshalve eenige hoofdafdeelingen aangenomen, door de grenzen aangewezen. Die van 6 leeraren te Goes, die tevens aan de hoogere burgerschool werkzaam zijn, zijn niet vermeld, daar zij hunne jaarwedden in die dubbele betrekking genieten (zie boven bladz. 359); evenzoo die voor de 5 leeraren te Kampen, waar de splitsing der jaarwedden nog niet had plaats gehad, toen mij de opgaven door den directeur werden toegezonden

GEMEENTEN.	N A A M DER S C H O L E N	GETAL LEERAREN		GETAL LEERAREN, WIER JAARWEDDE BEDRAAGT						TOTAAL BEDRAG DER JAARWEDD.	JAARWEDDE VAN DEN DIRECTEUR.
		werkzaam aan de h. b. s.	niet werk- zaam aan de h. b. s.	Total.	tot en met f 500	boven f 500 tot en met f 800.	boven f 800 tot en met f 1200	boven f 1200 tot en met f 1800	boven f 1800 tot en met f 2400.		
's Gravenhage	burger dag- en avondschool	»	5	5	2	»	»	2	1	f 5700	f 2000
Ansterdam	id.	1	9	10	2	»	4	3	1	12400	2300
Utrecht	id. met voortgez. cursus	1	11	12	7	»	1	2	2	11200	2400
Leeuwarden	burger dag- en avondschool	1	6	7	1	»	1	3	»	7100	1700
Groningen	id.	1	9	10	3	4	2	1	»	7250	1800
Breda	burgeravondschool	6	1	7	5	2	»	»	»	3467	800
Arnhem	id.	10	»	10	4	4	1	1	»	6200	1400
Nijmegen	id.	10	1	11	5	6	»	»	»	6073	300
Zutphen	id.	7	4	11	7	2	2	»	»	5650	1200
Dordrecht	id.	4	3	7	6	1	»	»	»	3600	800
Delft	id.	4	1	5	2	2	1	»	»	3290	1200
Gouda	id.	4	2	6	4	2	»	»	»	2550	800
Haarlem	id.	4	5	9	9	»	»	»	»	3150	500
Zaandam	id.	6	2	8	7	1	»	»	»	1750	600
Middelburg	id.	3	6	9	9	»	»	»	»	2600	500
Goes	id.	6	3	9	3	»	»	»	»	330	—
Harlingen	id.	3	3	6	2	1	2	»	»	1400	600
Zwolle	id., met teekenschool	1	5	6	2	2	»	»	»	4250	800
Deventer	id., met voorber. en voort- gezet onderwijs	8	11	19	15	2	2	»	»	6000	700
Kampen	burgeravondschool	5	»	5	—	—	—	—	—	—	—
Maastricht	id.	6	1	7	7	»	»	»	»	2050	400
Rotterdam	Akademie voor Beeld. Kunst.	2	30	32	25	5	2	»	»	11785	1200
Leiden	byz b. a. s. en ambachtssch.	3	16	19	17	2	»	»	»	4335	500
Totalen		96	131	227	144	38	18	12	4	f 111800	

Beschouwt men de vijf burgerdag- en avondscholen afzonderlijk, dan bedragen de jaarwedden der 44 daaraan werkzame leeraren te zamen *f* 43650, dus gemiddeld elk nagenoeg *f* 1000. De 172 jaarwedden van leeraren aan burgeravondscholen en daarmede verbonden inrichtingen (de bovengemelde 11 te Goes en Kampen niet medege-rekend) bedragen *f* 68150, dus gemiddeld nagenoeg *f* 400. Er zijn er onder dezen in 't geheel 129 beneden of van *f* 500 en slechts 43 daarboven. Hierbij is evenwel niet uit het oog te verliezen, dat de meesten dezer leeraren, óf als leeraar aan de hogere burger-school, óf als onderwijzer aan eene lagere school, bovendien eene jaarwedde genieten.

Wat de jaarwedden der directeuren betreft, moet nog vermeld worden, dat die der burgerdag- en avondscholen te 's Gravenhage en Amsterdam bovendien eene vrije woning hebben. Aangaande de betrekkelijk hooge jaarwedden van sommige directeuren van burger-avondscholen meen ik te mogen verwijzen naar hetgeen reeds hier-vóór in het hoofdstuk over de hogere burgerscholen daarover is opgemerkt.

Aangaande de programma's der burgerscholen zal ik thans in geen bijzonderheden treden. In hetgeen ik in mijn vorig opstel dienaangaande opteekende is geen wijziging gekomen van genoeg belang om er hier uitdrukkelijk melding van te maken.

Ook de schoolgelden hebben geen wijziging ondergaan. Volledig-heidshalve laat ik echter hier een overzicht daarvan volgen.

Burgerdagscholen

f 12 's jaars te 's Gravenhage, Amsterdam en Utrecht;

f 8 's jaars, te Leeuwarden en Groningen.

Burgeravondscholen.

f 8 's jaars, te Nijmegen;

f 6 's jaars, te 's Gravenhage, Breda, Arnhem, Zutphen en Zwolle;

f 5 's jaars, te Leeuwarden, Groningen, Zaandam en Harlingen;

f 4 's jaars, te Haarlem, Goes en Maastricht;

f 3 's jaars, te Dordrecht en te Middelburg;

f 2.50 's jaars, te Amsterdam;

f 2 's jaars, te Utrecht;

f 2 tot *f* 3 's jaars, te Gouda.

Te Deventer is het schoolgeld van 70 cents per uur 's weeks tot *f* 6 's jaars. Aan de burgeravondschool te Leiden *f* 10 's jaars, aan de ambachtsschool aldaar van *f* 3 tot *f* 16 's jaars. Aan de Akademie van Beeldende Kunsten te Rotterdam wordt van *f* 1,50 tot *f* 5 's jaars voor het onderwijs betaald.

Te Delft en te Kampen wordt het onderwijs aan de burgeravond-school gratis gegeven.

Ten slotte nog een enkel woord over de Industrieschool voor vrouwelijke jeugd te Amsterdam, waarop ik ook reeds in mijn vorig opstel de aandacht vestigde. De nieuwe regeling, waarvan daar sprake was, is in Mei 1868 in werking gekomen, op welk tijdstip de nieuw benoemde directrice hare functiën heeft aanvaard. Het onderwijzend personeel bestond in December 1868 uit de directrice, vijf onderwijzeressen, belast met het onderwijs in fraaije en nuttige handwerken, teekenen en kleuren, benevens zes onderwijzers, van welke een onderwijs geeft in wis- en natuurkundige wetenschappen en herhaling van het lager onderwijs, een in boekhouden, een in teekenen, een in stroovlechten, een in kartonneeren en een in pharmacie. Dit laatste vak is eerst onlangs onder de leervakken opgenomen; de meisjes vinden er nu gelegenheid om die kundigheden op te doen, die vereischt worden bij het examen als apothekers-leerling; een afzonderlijk vertrek is bepaald voor dit onderwijs ingericht. De kosten van het onderwijzend personeel bedragen ongeveer *f* 5700 's jaars. De school geniet een Rijkssubsidie van *f* 3000 's jaars en eene toelage van de gemeente van *f* 1500; bovendien heeft de provincie Noordholland over 1868 een subsidie van *f* 3000 in eens toegestaan. De kosten worden verder bestreden door eene toelage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die deze inrichting tot stand bracht, de contributiën van eenige particulieren en de thans vrij aanzienlijke opbrengst van de schoolgelden. Elke leerling betaalt *f* 25 of *f* 20 's jaars; haar getal bedroeg in December 1868 reeds 105. Van dezen waren er 35 in de laagste, 46 in de tweede en 24 in de hoogste klasse; naar den leeftijd waren er 7 meisjes beneden 12 jaren, 34 van 12—14 jaren, 38 van 14—16 jaren, 23 van 16—18 jaren en 3 boven 18 jaren. Ten einde men nog beter kunne oordeelen over de maatschappelijke positie der meisjes, die van deze school gebruik maken, laat ik hier eene volledige opgave volgen van het beroep of de betrekking, waarin hare ouders werkzaam zijn.

Ambtenaar, boekhouder, kantoorbediende	19
Onderwijzer	6
Fabrikant	9
Koopman	6
Winkelher	8
<i>Transporlere</i>	<u>48</u>

	<i>Transport</i>	48
Apotheker		2
Stuurman		2
Diamantslijper		4
Goudsmid, horlogiemaker		6
Schoen- of kleermaker		4
Bakker		3
Koetsier		4
Barbier		3
Andere ambachten		6
Zonder beroep		7
Overleden		16
Te zamen		<hr/> 105

Na verloop van eenige jaren zal het belangrijk zijn eens na te gaan, op welke wijze de leerlingen na het verlaten der school van de daar opgedane kundigheden hebben kunnen partij trekken.

KOSTEN VAN HET MIDDELBAAR ONDERWIJS.

In het Regeeringsverslag van den staat der hoogere, middelbare en lagere scholen over 1866/67 komt eene opgave voor van hetgeen in 1866 door het Rijk en de gemeenten ten behoeve van het middelbaar onderwijs is uitgegeven. Ik laat hier een uittreksel daarvan volgen, op dezelfde wijze ingericht als de in mijn vorig opstel over de jaren 1863—1865 gegevene; in enkele onderdeelen is het nog eenigszins vollediger gemaakt.

De volgende tabel wijst de uitgaven aan, in 1866 door het Rijk gedaan, alsmede de opbrengst van schoolgelden aan de Rijksoor-
dingen en van examen-gelden.

GEMEENTEN EN ONDERWERPEN.	UITGAVEN VAN HET RIJK VOOR RIJKS HOOGERE BURGERSCHOLEN			Rykesubsidien ten behoeve van middelbare scholen	Totaal der Rijksuitgaven	Opbrengst van schoolgelden	Zuiver bedrag der Rijksuitgaven.
	Personeel	Materieel	Totaal				
Tilburg	18733 60 ^s	23511 34 ^s	42244 95	"	42244 95	456 00	41788 95
Arnhem	"	"	"	2016 30	2016 30	"	2016 30
Nymegen	"	"	"	5000 00	5000 00	"	5000 00
Zutphen	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000 00
Rotterdam	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000 00
Leiden	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000 00
Dordrecht	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000 00
Delft	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000.00
Gouda	11816 66 ^s	4532 68	16349 34 ^s	"	16349 34 ^s	720 00	15629 34 ^s
Haarlem	"	"	"	7000 00	7000 000	"	7000.00
Zaandam	"	"	"	3750 00	3750 00	"	3750.00
Middelburg	20983 33	5518 59	26501 92	"	26501 92	2676 84	23825 08
Goes	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000.00
Utrecht	8917 14	79042.80 ^s	87959 24 ^s	"	87959 94 ^s	1030.00	86929 94 ^s
Leeuwarden	"	12234 79	12234 79	"	12234 79	"	12234 79
Harlingen h b s	"	"	"	5000 00	5000.00	"	5000.00
id. zeev sch	"	"	"	500 00	500 00	"	500.00
Sneek	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000.00
Deventer	"	"	"	7000 00	7000.00	"	7000 00
Enschede	"	"	"	7000 00	7000 00	"	7000 00
Groningen h b s	20074.99 ^s	4701 56 ^s	24776 56	"	24776 56	3670.00	21106.56
id landb sch	"	"	"	6000 00	6000 00	"	6000 00
Veendam	"	"	"	1666 66	1666 66	"	1666 66
Maastricht	"	"	"	10000 00	10000 00	"	10000 00
Roermond	21324 29	17672 42 ^s	39066.71 ^s	"	39066.71 ^s	1433 75	37632 96 ^s
Venlo	"	"	"	3750 00	3750.00	"	3750.00
Totaal	101920 02 ^s	147214 20	249134 22 ^s	107682 96	356817.18 ^s	9986 59	346830 59 ^s
<i>Uitgaven van verschillenden aard</i>							
Inspecteurs	11199 15	"	11199.15	"	11199 15	"	11199.15
Examens	12663.41	"	12663 41	"	12663 41	474 79	12188.62
Polyt School	66981 91 ^s	28904 13 ^s	95886 05	"	95886 05	25510 00	70376.05
Algem uitgaven voor de h. b. s.	"	3512 58	3512 58	"	3512 58	"	3512 58
Totaal	90844 47 ^s	82416 71 ^s	123261 19	"	123261 19	25984 79	97276 40
Alg totaal .	192764 50	179630 91 ^s	372395 41 ^s	107682 96	430078 37 ^s	35971 38	444106.99 ^s

De in de voorlaatste kolom vermelde som van f 474 79 is het batig saldo van de examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor middelbaar onderwijs.

De volgende tabel bevat de uitgaven der gemeenten in 1866, zooals die in het Regeeringsverslag zijn opgenomen.

GEMEENTEN	UITGAVEN.						Commis van toezicht
	HOOGERE BURGERSCHOLEN			BURGERSCHOLEN.			
	Personeel	Materieel	Totaal	Personeel.	Materieel	Totaal.	
s Hertogenb.	»	»	»	»	»	»	»
Helmond	»	»	»	»	»	»	»
Arnhem	7795 63	93308 74 ⁵	101104.37 ⁵	»	»	»	2000
Nijmegen	8325 00	2065 36	10390 36	4125 00	»	4125.00	2000
Zutphen	10714 98	3369.46	14084 44	5526 65	»	5526.65	750
's Gravenhage	25277.76	1148.12	26425 88	964.70 ⁵	213 40	1178.10 ⁵	1200
Rotterdam	26365.00	3961 10	30326 10	»	»	»	3375
Leiden	11829 00	1916 09 ⁵	13745 09 ⁵	»	»	»	500
Dordrecht	18008 00	4380 73 ⁵	22388.73 ⁵	566 65	180.80 ⁵	747.45 ⁵	1000
Delft	17183.30	3538.54 ⁵	20721 84 ⁵	3351 88	966 74 ⁵	4318.62 ⁵	750
Gouda	»	»	»	1328.32	506.31 ⁵	1834 63 ⁵	500
Amsterdam	26950.00	2959.17 ⁵	29909 17 ⁵	»	»	»	1350
Haarlem	16116 00	3435 05 ⁵	19551.05 ⁵	3418.92	927.03	4345 95	»
Zaandam	6725 00	4274 21	10999 21	1125.00	142.70	1267.70	2000
Alkmaar	»	»	»	»	»	»	»
Goes	9691.66	2178 11	11869 77	200 00	44 70	244.70	500
Utrecht	»	»	»	14 35	»	14.35	750
Leeuwarden	»	»	»	»	»	»	»
Harlingen	8700.00	2389.91 ⁵	11089.91 ⁵	1600 00	»	1600.00	150
Sneek	14492.44	2730 76 ⁵	17223 20 ⁵	600.00	»	600 00	800
Zwolle	»	»	»	»	»	»	1000
Deventer	19245.43	4295 25	23540 68	3536.38	561.18	4097.56	1100
Enschede	»	»	»	»	»	»	»
Groningen	»	»	»	2372 49 ⁵	799.67	3172.16 ⁵	1000
Veendam	3180 00	12148.23	15328 23	»	»	»	1000
Maastricht	19498 73	1623.23 ⁵	21121 96 ⁵	»	»	»	980
Venlo	3266 66	2336.10 ⁵	5602 76 ⁵	»	»	»	»
Totaal	253364.59	152058 21	405422 80	28730 35	4342.54 ⁵	33072 89 ⁵	2200

			ONTVANGSTEN.				ZUIVER
Subsidien an byz in- richtingen	Bydragen aan het Rijk voor Rijks hogere burgerscholen	TOTAAL.	Subsidien van het Rijk	SCHOOLGELDEN AAN		TOTAAL.	BEDRAG DER UITGAVEN.
				de hogere burgersch	de burgersch		
»	13666.45	13666.45	»	»	»	»	13666.45
»	2025.00	2025.00	»	»	»	»	2025.00
»	»	101304.37 ⁵	2016.30	1538 33	»	3554.63	97749 74 ⁵
»	»	14715 36	5000 00	2340 00	212 00	7552 00	7163 36
»	»	19686.09	7000 00	4295.00	488.50	11783.50	7902.59
»	»	27723 98 ⁵	»	5315.00	38 60	5353.60	22370.38 ⁵
»	»	30663.64	7000.00	4805 00	»	11805.00	18858.64
2000.00	»	15795 09 ⁵	7000.00	4217 50	»	11217.50	4577.59 ⁵
»	»	23236.19	7000.00	2795 00	211.00	10006 00	13230.19
»	»	25115 47	7000 00	8650.00	»	15650.00	9465.47
»	»	1884 63	»	»	132 50	132.50	1752.13 ⁵
4500 00	»	34544 25	»	13880 00	»	13880.00	20664.25
»	»	23897 00 ⁵	7000.00	6892 50	398.00	14290.50	9606.50 ⁵
»	»	12466.91	3750.00	2676 69	320.00	6746.69	5720.22
»	34061 00	34061.00	»	»	»	»	34061.00
»	»	12164.47	7000.00	1704.00	80 00	8784 00	3380.47
»	»	89.35	»	»	»	»	89.35
»	44624.28	44624.28	»	»	»	»	44624.28
»	»	12704.91 ⁵	5000.00	1665 50	125.00	6790.50	5914.41 ⁵
278 65	»	18181 85 ⁵	7000.00	2733 25	401 25	10134 50	8047.35 ⁵
100 00	»	200.00	»	»	»	»	200 00
»	»	27748.39	7000.00	3821 50	1298 45	12119 95	15628.44
5000 00	»	5000.00	»	»	»	»	5000.00
»	»	3272.16 ⁵	»	»	399.00	399.00	2873.16 ⁵
»	»	15428 23	1666.66	1376 00	»	3042.66	12385.57
»	»	21150.21 ⁵	10000.00	2657 50	»	12657.50	8492 71 ⁵
»	»	5602 76 ⁵	3750 00	430 00	»	4180.00	1422 76 ⁵
■11878.65	94376 73	546952 09	94182.96	71792 77	4104 30	170080.03	376872.06

Ik heb deze opgaven onveranderd overgenomen; in het Regeeringsverslag wordt te vergeefs eenige toelichting gezocht. Voor sommige gemeenten zijn buiten twijfel de kosten der hoogere burgerschool en die der burgeravondschool niet volkomen uit een gehouden; het laat zich anders niet verklaren, hoe aan enkele dezer laatsten volstrekt geen uitgaven voor materieel zouden hebben plaats gehad. De aanzienlijke uitgaven der gemeenten Arnhem en Veendam voor materieel zullen wel aan het bouwen van nieuwe lokalen zijn toe te schrijven. Het subsidie van *f* 2000 te Leiden werd gegeven aan de bijzondere burgeravondschool; de *f* 4500 te Amsterdam waren, naar ik meen, bestemd voor de ambachtschool van de Maatschappij van den Werkenden Stand en voor het zoogenaamde Volksonderwijs, gegeven van wege de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Wat de gemeente Sneek betreft, weet ik evenmin de kosten van *f* 600 voor personeel der burgerschool en de schoolgelden ten bedrage van *f* 401.25 voor die inrichting, van wier bestaan mij niets bekend is en ook uit het Regeeringsverslag niets blijkt, als het subsidie van *f* 278.65 te verklaren; hetzelfde geldt van het achter Zwolle uitgetrokken subsidie van *f* 100. Het subsidie van *f* 5000, bij Enschede vermeld, werd door de gemeente aan de daar bestaande hoogere burgerschool (School voor Handel en Nijverheid) gegeven. De vier sommen, achter de namen der gemeenten 's Hertogenbosch, Helmond, Alkmaar en Leeuwarden in de 10^e kolom uitgetrokken, zijn de geheele of gedeeltelijke kosten der gebouwen, door de gemeente ten behoeve der Rijksschool gesticht. Het totaal der subsidiën van het Rijk bedraagt in deze tabel *f* 13500 00 meer dan in die der Rijksuitgaven, omdat in laatstgenoemde bovendien voorkomen de subsidiën, door het Rijk toegekend aan de school te Enschede, de landbouwschool te Groningen en de zeevaartschool te Harlingen.

In het volgend tabellariesch overzicht heb ik alle uitgaven, die in 1866 door het Rijk en de gemeenten ten behoeve van het middelbaar onderwijs zijn gedaan, alsmede de opbrengst der schoolgelden opgenomen.

GEMEENTEN EN ONDERWERPEN.	BEDRAG der uitgaven van het Rijk	BEDRAG der uitgaven van de gemeenten	OPBRENGST van school- en examengelden	TOTAAL der KOSTEN.
's Hertogenbosch	"	f 13666.45	"	f 13666 45
Tilburg	f 41788 95	"	f 456 00	42244 95
Helmond	"	2025 00	"	2025 00
Arnhem	2016 30	97749 74 ⁵	1538 33	101804.37 ⁵
Nijmegen	5000 00	7163 36	2552 00	14715 36
Zutphen	7000 00	7902 59	4783 50	19686.09
's Gravenhage	"	22370 38 ⁵	5353.60	27723 98 ⁵
Rotterdam	7000 00	18858 64	4805 00	30663 64
Leiden	7000 00	4577 59 ⁵	4217 50	15795 09 ⁵
Dordrecht	7000 00	13230 19	3006 00	23236 19
Delft	7000 00	9465 47	8650.00	25115 47
Gouda	15629 34 ⁵	1752 13 ⁵	852 50	18233 98
Amsterdam	"	20664 25	13880.00	34544 25
Haarlem	7000 00	9606 50 ⁵	7290 50	23897 00 ⁵
Zaandam	3750 00	5720 22	2996 69	12466 91
Alkmaar	"	34061 00	"	34061 00
Middelburg	23825 08	"	2676 84	26501 92
Goes	7000.00	3380 47	1784 00	12164 47
Utrecht	86929 94 ⁵	89 35	1030 00	88049 29 ⁵
Leeuwarden	12234 79	44624 28	"	56859.07
Harlingen	5000 00	5914 41 ⁵	1790 50	12704 91 ⁵
id. (zeevaartsch.)	500 00	"	"	500 00
Sneek	7000 00	8047.35 ⁵	3134 50	18181.85 ⁵
Zwolle	"	200 00	"	200 00
Deventer	7000 00	15628 44	5119 95	27748.39
Enschede	7000 00	5000 00	"	12000 00
Groningen	21106 56	2873 16 ⁵	4069 00	28048 72 ⁵
id. (landb. school)	6000 00	"	"	6000 00
Veendam	1666 66	12385 57	1376.00	15428 23
Maastricht	10000 00	8492 71 ⁵	2657 50	21150 21 ⁵
Roermond	37632 96 ⁵	"	1433 75	39066 71 ⁵
Venlo	3750 00	1422 76 ⁵	430 00	5602 76 ⁵
Inspecteurs	11199 15	"	"	11199.15
Examens	12188 62	"	474.79	12663 41
Polytechn. School	70376 05	"	25510 00	95886 05
Algemeene uitgaven	3512 58	"	"	3512 58
Totaal . . .	f 444106 99 ⁵	f 376872 06	f 111868 45	f 932847 50 ⁵
Idem in 1865	307577 89	575679 14	69550 31	952807.34

De kosten van de school te Enschede, de landbouwschool te Groningen, de zeevaartschool te Harlingen en de andere bijzondere scholen zijn in deze tabel niet opgenomen dan voor zooveel de door het Rijk en de gemeenten toegekende subsidiën betreft; ook de daarvoor opgebrachte schoolgelden komen in het Regeeringsverslag niet voor. Strikt genomen zouden dus de totalen in de drie laatste

kolommen der voorgaande tabel eene kleine verhooging moeten ondergaan.

Vergelijkt men de totalen voor 1866 met die voor 1865, welke ik daaronder heb geplaatst, dan ziet men, dat het totaal bedrag der uitgaven in 1866 *f* 19959.83^s minder is geweest. De uitgaven van het Rijk zijn toegenomen met *f* 136529.10^s, de opbrengst der schoolgelden met *f* 42318.14, terwijl de uitgaven der gemeenten in 1866 *f* 198807.08 minder bedroegen dan in 1865. Deze laatste vermindering is echter daaraan toe te schrijven, dat minder voor stichting van gebouwen en voor aankoop van hulpmiddelen behoefde te worden uitgegeven.

Ik zal niet noodig hebben hier nog in bijzonderheden aan te toonen, dat ook voor 1866 de uitgaven nog niet in een normalen toestand verkeerden; mijns inziens kan dit voor het Rijk en de meeste gemeenten eerst in 1870 of 1871 het geval zijn.

's Gravenhage, Februarij 1869.

STEYN PARVÉ.

Verbeteringen In de tabel op blz 354, 4e kolom, achter Roermond, staat 11, lees. ", als totaal van die kolom staat 25, lees. 14.

Op blz 360, r 15 v b staat *f* 41820, lees. *f* 41820.